

УДК 811.512.31

ББК 81.64.2

З-26

Н. Г. Замбулаева

Улан-Удэ, Россия

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается историография изучения классификации бурятских диалектов, которая позволяет выделить в целом территориальный, родоплеменной и географический подходы в их делении. Автор отмечает, что каждая новая классификация диалектов бурятского языка означала движение вперёд и характеризовала определённый этап в развитии бурятской диалектологии и подчёркивает необходимость использования полученных научных сведений в методике преподавания бурятского языка в диалектных условиях.

Ключевые слова: бурятский язык, диалект, говор, классификация, фонетические особенности говора, грамматические особенности говора, лексические особенности говора

N. G. Zambulaeva

Ulan-Ude, Russia

TO THE HISTORY OF BURYAT DIALECTS STUDYING

The author gives a historical review of the study of Buryat dialects classification that enables determining territorial, tribal and geographical approaches to their differentiation. The author notes that each new Buryat dialects classification made progress, specified a certain stage in the development of the Buryat dialectology and showed the need of scientific data using for the Buryat language teaching in dialect environment.

Key words: Buryat language, dialect, dialect, classification, dialect phonetic peculiarities, dialect grammatical peculiarities, dialect lexical peculiarities

Буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые үшөө Октябриин хубисхалай урда монгол хэлэ шэнжэлэгшэ шэнжэлжэ эхилһэн юм. Анха түрүүн монголовед О.Ковалевский өөрынгөө зохёолон толи соогоо буряад хэлэнэй, тэрэнэй нютаг хэлэнүүдэй лексическэ материал хэрэглэһэн байна. Хожомын 19-дэхи зуун жэлэй дүшөөд онуудаар фин эрдэмтэ монголовед М. Кастрен Доодо-Үдэ, Сэлэнгэ г.м. нютагуудаар ябажа, буряад хэлэнэй фонетикэ шэнжэлээ. Буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдэй хубаарил монголовед А. Орловой (1878) хүдэлмэри соо бии. Хори нютаг хэлэндэ зорюулжа, монголовед А. Руднев «Хори-бурятский говор» (1913–1914) гэжэ хүдэлмэри бэшээ. Энэ эрдэмтые буряад хэлэнэй диалектологиин эхи заха табиһан хүн гэжэ тоолодог.

Эрдэмтэ Г. Рамстедт (1908) монгол хэлэнэй фонетикэ немец хэлэн дээрэ бэшээ. Тус хүдэлмэриин эхиндэ буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдэй хубаарил үгэһэн байна. Тэрээнһээ гадна энэ эрдэмтэ монгол хэлэ шэнжэлэлгэдэ анха түрүүн түүхын – зэргэсүүлгын арга хэрэглэжэ, монгол хэлэнүүдые ба тэдэнэй нютаг хэлэнүүдые хуушан монгол бэшэмэл хэлэнтэй зэргэсүүлжэ шэнжэлһэн юм. Энэ аргыень хожомын эрдэмтэд монголоведүүд үргэнөөр хэрэглэжэ эхилээ. Хоридохи зуун жэлэй эхээр монгол хэлэ шэнжэлэгшэд яһала хэрэгтэй хүдэлмэринүүдые бэшэхэдээ, нютаг хэлэнүүдэй материал суглуулжа, тэрэнээ хэрэглэһэн байна. Илангаяа Буряад республикын тогтохоһоо хойшо, литературна буряад хэлэнэй үндэһэ һуури, тэрэнэй дүримүүдые, орфоэпиин болон орфографиин нормонуудые байгуулалхын тула, буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые түсэблэжэ, научна талаһаа гүнзэгыгөөр, үргэнөөр шэнжэлжэ эхилээ. Буряад ороной хүдөөгөөр, аймагуудаар ябажа эрдэмтэд диалектологическэ экспедицинүүдые эмхидхэһэн байна.

Анха түрүүн 1928 ондо Буручкомай эрдэмтэд Доодо-Үдын болон Агын аймагуудаар ябажа, нютаг хэлэнүүдые шэнжэлжэ, научна хүдэлмэринүүдые

болон статьянуудыг бэшэһэн юм. Жэшээнь, эрдэмтэн Г. Д. Санжеев «Фонетические особенности говора нижнеудинских бурят» (1930) гэхэн гаршагтай ном хэблүүлһэн юм. Энэ хүдэлмэри соогоо түүхын–зэргэсүүлгын арга хэрэглэжэ, доодо-үдын нютаг хэлэнэй фонетикэ тухай эли тодоор бэшэһэн байна. 1929 ондо диалектологическа экспедицинууд Ахын, Алайрай аймагуудта, Ольхон ольтирогто ажаллаа. Экспедициин хүүлээр Н. Поппе «Аларский говор» (1930) гэхэн монографи хэблүүлээ. Автор хүдэлмэри соогоо түүхын – зэргэсүүлгын арга хэрэглэжэ, үргэн ехэ материал дээрэ алайр нютаг хэлэнэй фонетическэ болон морфологическа онсо илгаануудыг шэнжэлээ. Энэ хадаа буряад хэлэнэй диалектологидо совет үедэ бэшэгдэһэн түрүүшын монографическа хүдэлмэри гэшэ. Тус эрдэмтэ 1930 ондо Агын нютаг хэлэндэ зорюулжа, «Заметки о говоре агинских бурят» (1930) гэжэ ном хэблүүлээ.

Нютаг хожомынь Сэлэнгэ, Тори, Зэдэ, Боохон, Хори, Ярууна, Хэжэнгэ, Мухар-Шэбэр, Эхирид-Булагад, Байгал-Худары болон Түнхэнэй аймагуудаар ябажа, нютаг хэлэнүүдыг шэнжэлһэн юм. Экспедицидэ хабаадагшад үргэн ехэ материал суглуулжа, тэрэнээ олон статьянууд болгожо хэблүүлһэн байна. Тэдэнэй тоодо: Г. Д. Санжеев «Лингвистические наблюдения в Еравне и Хори» (1936), Т. А. Бертагаев «Заметки лингвиста о хоринском говоре» (1939) К. М. Черемисов «О тункинском диалекте» (1941), «О кабанском подговоре» (1947). Монголовед Д. А. Алексеев 1949 ондо буряад хэлэнэй диалектологээр бэшэгдэһэн хүдэлмэринүүдээр тобшолол хэжэ, «Диалекты бурят-монгольского языка» (1949) гэхэн ном хэблүүлээ. Энээн соогоо буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдэй хубаарил, онсо илгаануудынь тобшохоноор харуулһан юм.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай хүүлээр диалектологическа экспедицинууд шэнээр эмхидхэгдэжэ эхилээ. Буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдтэ зорюулжа, олон эрдэмтэд кандидатска диссертацинуудыг бэшэжэ хамгаалаа: Д. А. Абашеев – Түнхэн нютаг хэлэн (Л., 1947), М. П. Хомонов – боохон нютаг хэлэн (Л., 1952), Б. В. Матхеев – эхирид–булагад нютаг хэлэн (Л., 1957), Э.Р. Раднаев – баргажан нютаг хэлэн (М., 1958), А. Г. Митрошкина – качуг нютаг хэлэн (Иркутск, 1962), Д.-Н. Г. Дамдинов – Ононой хамнигадай нютаг хэлэн (М., 1968), Ц. Б. Будаев –

цонгол нютаг хэлэн (Л., 1962). Диссертацинууднаа гадна буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые шэнжэлхэн монографинууд бэшэгдээ: Т.А. Бертагаев «К исследованию лексики монгольских языков» (1930), Дарбеева А.А. «Влияние двуязычия на развитие изолированного диалекта» (1978), Ц.Б. Будаев «Лексика бурятских диалектов в сравнительно–историческом освещении» (1978). И.Д. Бураев «Сартульский говор» (1965) гэхэн хүдэлмэринүүдые бэшэжэ, хэблүүлхэн байна.

Эдэ диссертацинууднаа гадна буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые шэнжэлхэн олон статьянууд бэшэгдээ: Д. А. Абашеев «Заметки по говору байкало-кударинских бурят» (1956), Э. Р. Раднаев «Заметки о цонгольском говоре», С. Ш. Чагдуров «Заметки о сартульском говоре», Ц. Б. Будаев «Североселенгинский говор бурятского языка»(1977), Д. А. Алексеев «О территориальных диалектах бурят-монгольского языка» (1955).

Буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые шэнжэлхэ диалектологическа экспедицинуудые эмхидхэхэ асуудалнуудта зорюулжа, тусхай пособиинууд хэблэгдээ: Ц. Б. Цыдендамбаевай «Руководство для сбора материалов по говорам бурят-монгольского языка» (1957), Э.Р. Раднаевай «Программа для собирания фольклорно-диалектологического материала студентами отделения русско-бурятской филологии» (1986).

«Буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдэй классификаци үшөө хүсэд хэгдээгүй, – гэжэ эрдэмтэ Э. Р. Раднаев тэмдэглэжэ, — энэ юунһээ болоноб гэхэдэ, бүхы нютаг хэлэнүүдэй хүсэд, дүүрэн шэнжэлэгдээгүй дээрэхээ. Тиимэхээ эрдэмтэд олон янзын һанамжануудые нютаг хэлэнүүдэй классификаци тухай хэлэнэ». [Раднаев, 1991, с. 17].

1930-аад онууд хүрэтэр монгол хэлэ шэнжэлэгшэд буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые ехэнхидээ хоёр диалект болгожо хубаадаг байгаа. А. Орлов (1878) буряад хэлэндэ хоёр диалект бии гэжэ бэшэнэ: «добайкальское (балаганское) и забайкальское (селенгинское)». А. Рудневай (1913–1914) һанамжа: «Забайкальское (южное) и добайкальское (северное)». Г. Рамстедт (1908) бэшэнэ: «добайкальское и забайкальское». З). Б. Я. Владимирцев (1909) иигэжэ

бэшэнэ: «северное (добайкальское) и южное (забайкальское)». Т. А. Бертагаев буряад хэлэндэ гурбан диалект бии гэжэ бэшэнэ: «западный, восточный и нижнеудинский, распадающийся в свою очередь на говоры и подговоры». Д. А. Алексеевай һанамжаар: «западный и восточный диалекты, делящиеся на говоры». И. Д. Бураев энэ үеын нютаг хэлэнүүдэй хубаарил тухай иигэжэ бэшэнэ: «Были попытки определить количество бурятских диалектов или установить границы между ними. Однако все эти сведения вплоть до 30-ых гг. носили спорадический характер и бурятские диалекты были известны всё еще лишь фрагментарно» [Бураев, 1996, с. 3].

1950-яад онуудаар эрдэмтэд буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдые шэнээр хубаажэ эхилээ. Д. Д. Алексеев (1955) иимэ һанамжа оруулна: «Хоринский, селенгинско-иволгинский, цонголо-сартульский, кабанский, баргузинский, тункинский, боханский, эхирит-булагатский, аларо-унгинский и нижнеудинский». Нүгөө эрдэмтэн Г. Д. Санжеев (1953) буряад хэлэн иимэ диалектнүүдтэй гэжэ бэшэнэ: «Хоринский, цонголо-сартульский, селенгинский, нижне-удинский, аларский, боханский, булагатский». Д. Д. Амоголонов (1958) буряад хэлэн соо гурбан диалект олоно: «западный, восточный и селенгинский» Ц. Б. Цыдендамбаев (1960) иимэ һанамжа оруулна: «язык современных бурят, проживающих в Восточной Сибири, подразделяется на четыре территориальных диалекта (или наречия) : 1) добайкальский (западный) 2) прибайкальско-саянский (или промежуточный) 3) хоринский (или восточный) и 4) селенгинский (или южный)».

Олон жэл соо буряад хэлэнэй диалектнүүдые шэнжэлһэн эрдэмтэн Ц. Б. Будаев буряад хэлэнэй нютаг хэлэнүүдэй иимэ хубаарил үгөө: «Хөөрөөнэй буряад хэлэн мүнөө үедэ баруун, зүүн, урда буряадуудай – иимэ гурбан бүлэг диалектнүүдһээ бүридэнэ. Баруун буряадуудай нютаг хэлээр Эрхүүгэй областиин буряадууд, мүн Буряадай Республикын Түнхэнэй, Захааминай, Ахын, Баргажанай, Кабанскын аймагуудай буряадууд хөөрэлдэнэ. Энэ бүлэг диалектнүүдэй тоодо нижнеудинскын, алайр-үнгын, боохоной,

эхирид-булагадай (тэрэшэлэн ойхоной), качугай, баргажанай, байгал-хүдэрин, түнхэн-ахын, захаaminaй буряадуудай нютаг хэлэн ороно.

Зүүн буряадуудай нютаг хэлээр Шэтын областиин буряадууд (хамнигануудһаа бэшэниинь), манай республикын Яруунын, Хориин, Хэжэнгын, Загарайн, Мухар-Шэбэрэй, Бэшүүрэй, Ивалгын, Сэлэнгын аймагуудай буряадууд хөөрэлдэнэ. Энэ бүлэг диалектнүүдэй тоодо хоришуулай хойто сэлэнгинхидэй нютаг хэлэн ороно.

Урда буряадуудай нютаг хэлээр Буряадай Республикын Зэдын, Хяагтын, Сэлэнгын (Ноёхон), Бэшүүрэй (Харлан) аймагаархин, мүн Шэтын областиин Огшоогой, Хэрын, Дүльдэргын, Харымай, Шиилхын районуудай зон хөрэлдэнэ. Энэ бүлэг диалектнүүдэй тоодо сонгоолнуудай (тэрэшэлэн Алтайн ашабагадуудай), сартуулнуудай, мүн Ононой, Шиилхын хамнигануудай нютаг хэлэнүүд ороно» [Будаев, 2000, с. 9].

Профессор Э. Р. Раднаев буряад хэлэндэ иимэ диалектнүүд бии гэжэ бэшэнэ: 1. Хори диалект; 2. эхэрэд диалект; 3. хонгоодор диалект; 4. цонгоол-сартуул диалект; 5. булагад диалект. Энэ хубаарил этническэ принципые, буряадуудай уг гарбалыень баримталан хэгдэһэн байна [Раднаев, 1991, с. 43].

И. Д. Бураев нютаг хэлэнүүдые дүрбэн бүлэг болгожо хубаана:

«1.Хоринская группа говоров, или хоринское наречие, состоит из собственно хоринского говора, агинского, тугнуйского(или тугнуйско-хилокского), северо-селенгинского (или ближне-селенгинского) говоров.

2.Эхирит-булагатское наречие. Это собственно эхирит-булагатский говор, боханский и ольхонский говоры, а также говоры баргузинских и байкало-кударинских бурят.

3. Аларо-тункинское наречие. Сюда входит аларский говор, тункино–окинский и закаменский говоры, а также говор унгинских бурят.

4. Цонголо-сартульское наречие состоит из двух говоров: цонгольского и сартульского». [Бураев,1996, с. 14].

Алайр, захаамин, түнхэн, ахын аймагай хонгоодор угта ородог хадань В. И. Рассадиной һанамжаар, тус хубаарил эгээл тодоор буряад нютаг

хэлэнүүдые хубаарилагдаһан гэжэ бэшэнэ: «...Во всяком случае группу наиболее близких между собой говоров – окинского, тункинского и закаменского, единство которых в последнее время ни у кого из бурятских языковедов не вызывает сомнения, можно было бы по географическому признаку назвать присаянской группой бурятских говоров. Она уже несколько обособилась от аларо–унгинской группы и давно уже развивается самостоятельно. Следовательно, и рассматривать присаянскую группу нужно отдельно...» [Рассадин, 1996, с. 8].

Түнхэн нютаг хэлэ шэнжэлһэн Д. А. Абашеев, Т. А. Бертагаев, Д. А. Дарбеева, У.-Ж. Ш. Дондуков, Б. В. Матхеев, Э. Р. Раднаев, В. И. Рассадин, В. Д. Патаева, Г. Д. Санжеев, К. М. Черемисов гэхэн эрдэмтэдэй хүдэлмэринүүд дээрэ үндэһэлжэ, энэ ажалаа бэшэһэн байнабди.

Түнхэн нютаг хэлэнэй онсо илгаануудые Д. А. Абашеев шэнжэлжэ, кандидатска диссертаци бэшэжэ, 1947 ондо хамгаалһан байна. Гадна иимэ эрдэмтэ-диалектологууд тус нютаг хэлэндэ анхаралаа хандуулжа, ажалнудые бэшэһэн байна: Д. А. Алексеев «Диалекты бурят-монгольского языка» (1949), У.-Ж. Дондуков «Предварительный отчет об экспедиционных работах Б. В. Матхеев «Некоторые особенности модификации фонем в говоре тункинских бурят», Г. Д. Санжеев «Сравнительная грамматика монгольских языков» (1953), Ц. Б. Цыдендамбаев «О диалектальных различиях в разговорном бурятском языке» (1960), К. М. Черемисов «Несколько замечаний о тункинском диалекте» (1941), 1970 оной намар Түнхэнэй аймагта эрдэм шэнжэлэлгын экспедици эльгээгдэжэ, диалектологёор материал суглуулһан, тиигээд 1972 ондо «Вопросы бурятской диалектологии» гэхэн суглуулбари соо Б. В. Матхеевай «Некоторые особенности модификации фонем в говоре тункинских бурят» гэхэн статья хэблэгдэһэн байна. Б. В. Матхеев урда бэшэгдэһэн хүдэлмэринүүдые хараадаа абажа, өөрын ажаглалтанууд дээрэ үндэһэлжэ түнхэн нютаг хэлэнэй фонемэнүүдтэ онсо анхаралаа хандуулһан байна.

1996 ондо В. И. Рассадин «Присянская группа бурятских говоров» гэхэн монографи хэблээ. Энэ ном соогоо Ахын, Захааминай, Түнхэнэй хонгоодор буряадуудай нютаг хэлэ зэргэсүүлжэ шэнжэлэлгэ үнгэргөө. Энэ ажал тухайгаа эрдэмтэ иигэжэ бэшэнэ: «Исследование ставит одной из задач выявление реальной картины близости этих говоров и соответственно обоснованности объединения их в одну подгруппу, поскольку в бурятоведении до сих пор данный вопрос не изучался. ...Поскольку работа вводит в научный оборот новый уникальный фактический материал, она имеет не только научное, но и практическое значение. Опираясь на выводы и предложения работы, учителя смогут скорректировать преподавание литературного бурятского языка в национальных школах Окинского, Тункинского и Закаменского районов РБ» [Рассадин, 1996, с. 3].

Түнхэн нютаг хэлэнэй ёһо заншалай лексикые тон гүнзэгыгөөр В. Д. Патаева шэнжэлжэ «Этнокультурная лексика тункинских бурят» гэхэн диссертационно ажал бэшэжэ хамгаалаа. Энэ хүдэлмэри соогоо түнхэнэй буряадуудай ёһо заншалай, агнууриин, бөө мүргэлэй лексикэдэ онсо анхаралаа хандуулна. Һүүлэй үедэ энэ «Обрядовая лексика тункинских бурят» гэхэн монографи боложо хэблэгдээ [Патаева, 2003, с. 4].

Эрдэмтэ С. Ц. Содномов «Эхин нургуулида уншалгын болон литературы хэшээлдэ эмхидхэхэ методическа дуралхалнууд» гэхэн пособи соогоо нютаг хэлэндэ анхаралаа хандуулжа, ажалаа ябуулха гэжэ тэмдэглэһэн байна [Содномов, 2004, с. 45].

Буряад хэлэнэй нютаг хэлэ шэнжэлэгшэд нилээдгүй томо ажал ябуулжа, нютаг хэлэнэй байдалда литературна буряад хэлэндэ нургаха методтикын үндэһэ һууринь боложо үгөө. Мүнөө үедэ багшанар эдэ ажалнуудые хараадаа абажа, ажалаа эмхидхэбэлнь тон һайн байха гэжэ һанагдана.

Библиографический список

1. Раднаев Э. Р. Буряад хэлэнэй диалектологи / Э. Р. Раднаев. Улан-Үдэ.: Бур. номой хэблэл, 1991. 120 с.
2. Бураев И. Д. Проблемы классификации бурятских говоров / И. Д. Бураев // Исследования по бурятской диалектологии. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ, 1996. С. 3-16.
3. Будаев Ц. Б. Буряад диалектологи / Ц. Б. Будаев. Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2000. 83 с.
4. Рассадин В. И. Присянская группа бурятских говоров / В. И. Рассадин. Улан-Удэ, 1996. 217 с.
5. Патаева В. Д. Лексика обрядов тункинских бурят / В. Д. Патаева. Улан-Удэ, 2003. 135 с.
6. Содномов С. Ц. Эхин нургуулида уншалгын болон литературын хэшээлнүүдые эмхидхэхэ методическа дурадхалнууд / С. Ц. Содномов. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. госуниверситета, 2004. 91 с.